

УДК 811.161.3'36

СТРУКТУРА ДЫЯЛАГІЧНЫХ АДЗІНСТВАЎ У ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ (на матэрыяле твораў У. Караткевіча)

В. М. Шаршнёва,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры беларускай і рускай моў
МДУ імя А. А. Куляшова, г. Магілёў, РБ

У артыкуле ідзе гаворка аб стылістычнай ролі дыялагічных адзінак і іх структурных элементаў у літаратурна-мастацкіх творах У. Караткевіча. У кампазіцыі многіх яго твораў дыялог займае значнае месца, бо з'яўляецца арганічным спосабам выражэння думкі аўтара, яго погляду на свет. Моўнае афармленне дыялога У. Караткевіча абумоўлена фарміраваннем яго індывідуальнага аўтарскага стылю. Кампанаванне структурных элементаў дыялагічнага адзінства вызначаецца асаблівасцямі мастацкага тэкстаўтварэння і індывідуальным для кожнага аўтара. Індывідуальнасць У. Караткевіча праяўляецца як пры арганізацыі асобных дыялагічных адзінстваў, так і ў спосабах сігнэзавання дыялагічных адзінстваў, што непасрэдна звязана з імпліцытнай семантыкай мастацкага тэксту.

Уводзіны

Дыялог з'яўляецца асноўнай формай рэалізацыі маўлення, што выклікае да яго пастаянную цікавасць навукоўцаў. Асаблівай увагі заслугоўвае структура дыялагічнага маўлення, яе асноўныя элементы. У агульным плане вывучэнне структурнай арганізацыі дыялогу накіравана на апісанне асобных адзінак камунікацыі, а таксама ўстанаўленне іх іерархіі. Лінгвісты вылучаюць разнастайныя структурныя тыпы дыялогу ў залежнасці ад лагічных суадносін рэплік, іх колькаснага складу, ступені паўнаты і завершанасці маўлення, магчымасцей размеркавання ў дыялогу роляў яго ўдзельнікаў і інш. Значна меншая ўвага ў навуковай літаратуры надаецца стылістычнай ролі дыялагічных адзінак і іх структурных элементаў у літаратурна-мастацкім тэксце.

У першую чаргу дыялог успрымаецца як “ланцуг рэплік” [1, с. 114], аб'яднанне якіх забяспечвае сэнсавую і граматычную звязнасць названай формы маўлення. Асобныя рэплікі дыялогу арганізуюцца ў залежнасці ад зместу папярэдніх або ад аўтарскіх каментарыяў і ўспрымаюцца толькі ў іх адзінстве. Так, паводле Т.Г. Вінакур, на моўны склад кожнага выказвання “ўзаемна ўплывае непасрэднае ўспрыняцце маўленчай дзейнасці суб'яднаў” [2, с. 119]. У сувязі з адзначаным, аналіз дыялогу з пункту погляду яго структуры дазваляе назваць рэпліку мінімальнай структурнай адзінкай. Аб'яднанне рэплік забяспечвае звязнасць дыялогу. У сваю чаргу поўная і закончаная інфармацыя вынікае з сукупнасці ўсіх элементаў дыялога, уключаючы невербальныя сродкі выказвання (жэсты, міміку, інтанацыю, паўзы). Асобныя рэплікі дыялогу могуць паўнацэнна ўспрымацца толькі ў сувязі з іншымі рэплікамі і з улікам сітуацыі, у якой адбываецца гаворка. Гэта адбываецца з прычыны таго, што на моўны склад кожнага наступнага выказвання ўплывае змест і афармленне папярэдняга, што сцвярджае сітуацыйнасць і адвольнасць кожнага дыялогу. У сваю чаргу ўспрыняцце дыяло-

гу як камунікацыйнай адзінкі, якая аб'ядноўвае ўзаеманакіраваныя рэплікі, накіроўвае на магчымасць вылучэння дыялагічнага адзінства [3, с. 280–281]. Асноўнымі параметрамі мастацкага адлюстравання дыялогу Г.Г. Хісамава называе спосабы прэзентацыі персанажаў; прэсупазіцыю і прадметна-падзейны фон зносін; уласна дыялог як камунікатыўную падзею і маўленчыя дзеянні персанажаў; невербальныя сродкі маўленчых зносін [4]. Уласна дыялог можа суправаджацца аўтарскімі каментарыямі, якія больш дакладна ўзнаўляюць сітуацыю маўлення.

Структура дыялога, ужытага ў літаратурна-мастацкім тэксце, у значнай ступені залежыць ад сітуацыі, тэмы, характару персанажаў, мэты зносін і інш., аднак у пешую чаргу на яе аказвае ўплыў мастацкае светаўспрыняцце пісьменніка, яго ўласная ацэнка апісваемых падзей. Інакш кажучы, структура мастацкага дыялога выступае паказчыкам індывідуальнага стылю пісьменніка. В.А. Лапцова звязвае спецыфіку адлюстравання камунікацыйнай сітуацыі ў мастацкім тэксце перш за ўсё з характарам адрасата (успрымальніка, чытача) і фактарам адрасанта (суб'ект маўлення, аўтар). У адрозненне ад натуральнага дыялога, які прадугледжвае наяўнасць таго, хто гаворыць, і таго, хто слухае, мастацкі дыялог аднакіраваны. Ён арыентаваны на чытача “па прычыне адсутнасці адрасата ў момант гутаркі” [5, с. 50], менавіта праз апрацаваны аўтарам дыялог чытач атрымлівае інфармацыю аб усіх неабходных кампанентах сітуацыі. Камунікатыўны падыход да тэксту дазваляе суаднесці сітуацыю, апісаную ў мастацкім творы, з рэальнымі падзеямі. Узнаўляючы пэўную маўленчую сітуацыю, пісьменнік можа па-рознаму падбіраць і кампанаваць яе элементы.

Асноўная частка

Аднакіраванасць мастацкага дыялогу ў значнай ступені абумоўлівае яго структуру. Прычым варта заўважыць, што вылучэнне структурных элементаў дыялогу залежыць ад таго, якая дыялагічная адзінка выбрана для аналізу: уласна дыялог ці простае або складанае дыялагічнае адзінства. Уласна дыялог уключае рэплікі персанажаў з аўтарскімі каментарыямі да іх. У мастацкіх творах У. Караткевіча аўтарскія каментарыі, па сутнасці, з'яўляюцца дадатковымі заўвагамі і дапамагаюць больш выразна акрэсліць сітуацыю, пры якой адбываюцца зносіны, настрой суб'яседнікаў, іх стаўленне адзін да аднаго і да прадмета гаворкі, перадаць інтанацыю, тэмп і настрой маўлення. Напрыклад:

– *Дзень добры, бацька, – сказаў Андрэй, уваходзячы ў спальню.*

І ён таксама здаў. Сівыя валасы парадзелі. Сядзеў на ложку і неяк разгублена глядзеў на яго. Здавалася, вось-вось заплача: нервы пасля інфаркту зусім саслабелі.

– *Я прыехаў, – сказаў Андрэй.*

– *Сыноч... – толькі гэта і вымавіў бацька (“Нельга забыць”).*

Нешматслоўныя рэплікі прыведзенага дыялагічнага адзінства суправаджаюцца падрабязным аўтарскім каментарыем: для таго каб найбольш дакладна перадаць эпізод доўгачаканай сустрэчы, пацвердзіць наяўнасць візуальнага кантакту паміж персанажамі і максімальна запаволіць тэмп выказаных слоў, У. Караткевіч значнае месца адзводзіць дадатковым заўвагам. Паўзу паміж рэплікамі Андрэя запаўняе апісанне стану і настрою бацькі, што дапамагае чытачу найбольш поўна ўспрыняць апісаную сітуацыю. Дзеясловы маўлення (*сказаў, вымавіў*), выкарыстаныя ў аўтарскай мове, не маюць выразнай стылістычнай афарбоўкі і ўводзяцца аўтарам не столькі для таго, каб указаць на змену суб'яседніка, колькі для таго, каб акцэнтаваць увагу на сказаным. Увогуле нешматслоўнасць

дапамагае стварэнню павышанай унутранай эмацыянальнасці, напружанасці персанажаў, выкліканай сустрэчай.

Наяўнасць слоў аўтара і самастойных аўтарскіх сказаў, якія апісваюць дыялагічную сітуацыю, неабавязковая. Часта пры перадачы гаворкі У. Караткевіч зусім адмаўляецца ад уласных заўваг або прыводзіць іх абмежавана, пацвярджаючы чаму можа стаць наступны фрагмент:

– Ма, – *спытаў ён* [Андрэй. – В. III], – ці ведаеш ты такое прозвішча: Горава?

– А чаму ты так думаеш, што я ведаю?

Маці цыравала панчохі ў крэсле і не ўздымала вачэй на сына.

– Нешта ж вельмі знаёмае. Здаецца, мяльком чуў ад цябе нешта такое.

– Чаго гэта табе ў галаву ўлезла?

– У нас адна Горава лекцыі чытае... Ірына Горава.

Маці ўзняла на сына зацікаўленыя цёмныя вочы:

– Магчыма...

Адклала панчохі. Андрэй добра бачыў, што яна чымсьці заклапочана.

– Добра, – *сказала яна*, – бадай, і праўда, што досыць абыходзіцца намёкамі... Я раней проста пабойвалася распавядаць табе пра гэта падрабязна. Ты і без гэтага марыш пра наветраныя замкі, а гэта ў тваім узросце не пасуе... Хадзі сюды (“Нельга забыць”).

У. Караткевіч не каменціруе кожную рэпліку працытаванага ўрыўка. Паступова пісьменнік прыводзіць толькі неабходныя заўвагі адносна паводзін маці, што дапамагае не толькі апісаць умовы, у якіх адбывалася гутарка, але і падкрэсліць атмасферу загадкавасці, таямнічасці вакол прадмета гаворкі. Абмежаванасць слоў аўтара ўплывае на павышэнне тэмпу маўлення, дапамагае аўтару адлюстравць камунікацыйную сітуацыю, найбольш блізкую да рэальнай, павышае магчымасць супрацоўніцтва з рэцыпіентам (дапушчальныя пры гаворцы жэсты, інтанацыю, міміку чытач уяўляе самастойна на аснове ўласнага вопыту). Дзеясловы маўлення (*спытаў, сказала*) пісьменнік выкарыстоўвае ў пачатку і ў канцы размовы, што, адпаведна, сігналізуе аб пачатку і завяршэнні дыялагічнага адзінства.

Тыповы дыялагічны фрагмент у праявічым тэксце арганізуюць тры часткі: 1) уводная (азнамяляльная), дзе прадстаўляюцца ўдзельнікі камунікацыйнай сітуацыі і ўмовы, пры якіх адбываецца дыялог; 2) уласна дыялог; 3) заключная, якая змяшчае ўказанне на завяршэнне камунікацыі. Такая структура збліжае дыялагічнае адзінства са складаным сінтаксічным цэлым, у структуры якога традыцыйна вылучаецца зачын, развіццё думкі, канцоўка [6]. Па сутнасці, дыялагічнае адзінства можна лічыць складаным сінтаксічным цэлым са спецыфічнай арганізацыяй. Як і ў выпадку са складаным сінтаксічным цэлым, кампанаванне структурных элементаў дыялагічнага адзінства індывідуальнае для кожнага аўтара. Прааналізуем наступны прыклад трохкампаўнентнага дыялагічнага адзінства:

Двух хлопцаў-разведчыкаў, якія пайшлі шукаць выйсця, шапілі і расстралялі ля сцяны фельдкамендатуры.

Стала ясна, што даросламу не пралезці праз шчыльнае кальцо.

І тады бацька прыйшоў да маці ў яе “медпункт” – дзве прасціны, нацягнутыя пад сасной, – загадаў прывесці Андрэя, доўга маўчаў, гледзячы на яго прасвегленымі вачыма, а потым сказаў жонцы:

– Ну вось, ты яго гераізму і самаахвярнасці вучыла... цяпер, хоць зарана, прыйшоў і яго час...

Голас бацькі гучаў іранічна і злосна, але маці ўсё зразумела.

Страшэнна збялелая, яна глытнула нешта і, гледзячы ўбок, сказала:

– Не прыкідвайся іранічным. Я ад сваіх слоў не адмаўляюся. Ён моцны і разумны... І ён мой сын.

Яна акінула позіркам ладную постаць Андрэя, глянула ў не па-дзіцячы сур'ёзныя вочы. Веі яе задрыжалі. Яна дала:

– І ён будзе вельмі асцярожны (“Нельга забыць”).

Першыя тры абзацы прыведзенага адзінства з'яўляюцца яго ўступнай часткай, экспазіцыяй, у якой прадстаўлены ўдзельнікі сітуацыі (бацька, маці, Андрэй); падзеі, што сталі прычынай дыялогу паміж бацькам і маці Андрэя (адправіць шукаць выйсце з акружэння можна было толькі дзіця); месца дзеяння (“медпункт”). Уласна дыялог змяшчае рэплікі і аўтарскія рэмаркі, у склад якіх уваходзяць дзеясловы маўлення, якія сцвярджаюць устанаўленне маўленчага кантакту (*загадаў, сказаў, сказала, дала*); словы, якія ўказваюць наяўнасць візуальнага кантакту (*гледзячы, акінула позіркам, глянула*); словы і спалучэнні слоў, якія паказваюць адносіны персанажаў да сітуацыі наогул і да сказанага суразмоўцам у прыватнасці (*гледзячы прасветленымі вачыма, іранічна і злосна, страшэнна збялела, не па-дзіцячы сур'ёзныя вочы*); невербальныя дзеянні (*глыгнула нешта, веі задрыжалі*). Фінальная частка прадстаўлена апошняй рэплікай маці. Натуральна, што змест рэальна выказанага ў дадзенай сітуацыі значна больш шырокі, чым гэта адлюстравана ў дыялогу, пра што сведчаць дадатковыя аўтарскія заўвагі (*бацька загадаў прывесці Андрэя*). Як відаць, у адрозненне ад рэальнага дыялога У. Караткевіч дае магчымасць чытачу не толькі ўспрыняць маўленчыя паводзіны персанажаў, але і асэнсаваць важнасць кожнай канкрэтнай падзеі ў дачыненні да ўсяго твора.

Структурна ідэальнае дыялагічнае адзінства з ярка выражанымі, паслядоўна пададзенымі ўступнай часткай, уласна дыялогам і завяршэннем у творах У. Караткевіча сустракаецца не так ужо і часта і звычайна абумоўлена спецыфікай ідыястылю пісьменніка. Функцыянаванне ж структурна непаўнацэнных адзінстваў апраўдана імкненнем пісьменніка дасягнуць найбольшага ўздзеяння на чытача менавіта праз намёк, праз імпліцытнасць. Непасрэдна з дыялагічнай рэплікі пачынаецца, напрыклад, апавяданне У. Караткевіча “Паляшук”:

– Ты ведаеш, што ты падлягаеш расстрэлу? – спытаў стаяўшага перад ім чалавека капітан Румянцаў.

Той змаўчаў. Стаяў прама, неяк дзіўна выцягнуўшыся, і толькі вочы яго з затоеным сумам сачылі за пушчай, куды яму ўжо не было шляхоў.

Выкарыстанне ў экспазіцыі твора працытаванае дыялагічнае адзінства бясспрэчна валодае сінсемантычнасцю і праспекцыйнай накіраванасцю: хто гэты чалавек і чаму ён павінен быць расстраляны, чытач даведаецца з наступнага кантэксту. Аўтар знарок ігнаруе ўступную частку, што дапамагае яму выхапіць, “выразаць” з рэчаіснасці найбольш важныя падзеі і максімальна актывізаваць супрацоўніцтва з рэцыпіентам. Уласна дыялог прадстаўлены толькі адной пыталнай рэплікай, якая мае глыбокі падтэкст: па сутнасці, гэта не столькі спроба перадаць рэальную сітуацыю, колькі пытанне аўтара да ўспрымальніка тэксту: а ці ведае чытач, за што маглі караць смерцю людзей? Адсутнасць наступнай чаканай рэплікі кампенсуецца заўвагай пісьменніка адносна паводзін арыштаванага (*змаўчаў, стаяў прама, вочы з затоеным сумам сачылі за пушчай*). Як відаць, і ў завяршэнні адзінства паводзіны персанажа таксама характарызуюцца пры дапамозе слоў, расшыфроўка зместу якіх адбываецца толькі пры прачытанні ўсяго твора.

Спецыфікай мастацкага адлюстравання рэчаіснасці абумоўлена выкарыстанне ў творах У. Караткевіча дыялагічных адзінстваў, якія не маюць завяршэння:

...Раніцай я пазваніў Хілінскаму і расказаў пра ўсё.

– Нікуды не выходзь, – устрывожыўся ён. – Ні аб чым не думай. Ні аб экспертызе, ні аб чым. І ўвогуле, збірай ты манаткі і едзь у свае Альшаны. За маю галаву, у выпадку чаго, не непакойся, знойдуць (“Чорны замак Альшанскі”).

Адсутнасць завяршальнай часткі можа быць выклікана пераключэннем з аднаго эпизода на другі (як у прыведзеным прыкладзе); рэтраспекцыйнай накіраванасцю (аўтар акцэнтует увагу на асобных, раней выказаных рэпліках); рэальным адмаўленнем суб'ядніка ад выказвання сваіх думак. Такая арганізацыя дыялогу можа быць звязана з імпліцытнай семантыкай мастацкага тэксту, знарокавай недаказанасцю, разлічанай на актыўнае супрацоўніцтва чытача.

Схільнасць да дыялагічнага маўлення абумовіла ўжыванне дыялагічных адзінстваў без уступнай і завяршальнай частак:

– І надоўга, таварыш Косміч?

– Ды не, дні на два, а там зноў...

– Усё шукаеце? – пытае ён.

– Шукаю.

– Бывае, што і знаходзіце?

– Бывае, што й знаходжу... Часцей за ўсё знаходжу... Тут лобам... трэба мур прабіваць. – Я цягну візіт да Адама як магу. – Дурная справа няхітрая.

– Угм. Тады ў гэтым горадзе тры чвэрці такіх, “няхітрых” (“Чорны замак Альшанскі”).

Наяўнасць дыялагічных адзінстваў такога тыпу абумоўлена ў першую чаргу праспекцыйна-рэтраспекцыйнай накіраванасцю. Фрагменты такога тыпу найбольш выразна перадаюць дыялог, які мог мець месца ў рэальнасці, з максімальным захаваннем тэмпу гаворкі. Аўтарскае маўленне абмежавана, таму што пісьменнік арыентуе на самастойную ацэнку “пачутага”, чытач уяўляе магчымую інтанацыю, а таксама жэсты і міміку суразмоўцаў. Прычым чытацкія ўяўленні цесна звязаны з той інфармацыяй пра персанажаў, пра месца і час падзей, якой ён ужо валодае з папярэдняга кантэксту, а таксама з інфармацыяй, расшыфроўка якой адбудзецца ў наступным кантэксце (што шукае, знаходзіць і знойдзе персанаж твора).

Заклучэнне

Дыялагічнае маўленне займае ў творах У. Караткевіча значнае месца, што паказвае схільнасць аўтара да актыўнага супрацоўніцтва з чытачом. Пісьменнік, не навязваючы сваю думку, нібы праліпае паслухаць гаворку персанажаў і на падставе пачутага зрабіць самастойныя высновы.

Структурна-стылістычны аналіз дыялагічных адзінстваў У. Караткевіча дазваляе сцвярджаць, што арганізацыя макратэксту залежыць не толькі ад інтралінгвістычных, але і ад экстралінгвістычных фактараў, і ў першую чаргу ад сітуацыйнай абумоўленасці выкладу, ад жанравай спецыфікі твора, ад арыентацыі на рэцыпіента. Індывідуальнасць пісьменніка праяўляецца і ў спосабах сінтэзавання дыялагічных адзінстваў, прынцыпы аб'яднання якіх бяспрэчна аказваюць уплыў на ўспрыманне тэксту. У мастацкіх творах У. Караткевіча дыялагічныя канструкцыі выступаюць ключавым элементам моўнай тканіны, эстэтычна апрацаванымі моўнымі формамі ў адпаведнасці з выражэннем аўтарскай задумкі ў галіне раскрыцця светапогляду, унутранага стану чалавека, прыгажосці прыроды, супярэчлівасці жыццёвых сітуацый і інш. Адсутнасць уступнай і завяршальнай частак дыялога непасрэдна звязана з імпліцытнай семантыкай мастацкага тэксту і накіравана на абуджэнне фантазіі рэцыпіента.

Своеасабліваць мастацкага тэксту У. Караткевіча заключаецца ў арыентацыі на маўленчыя паводзіны персанажа, прычым маўленчае ўзаемадзеянне дазваляе ўспрымаць літаратурнага героя як асобу ва ўсёй сукупнасці прапанаваных у тэксце характарыстык. Аўтар апісвае розныя ўзроўні арганізацыі моўнай асобы персанажа як суб'екта ўнутрытэкставай камунікацыі на аснове лексічнага саставу і структуры створаных гэтым персанажам выказванняў. Для У. Караткевіча ўласціва аб'яднанне аўтарскага і персанажнага планаў, што праяўляецца ў прадстаўленні дыялога ў аўтарскай мове, ў выкарыстанні дзеясловаў маўлення, у апісанні рэакцыі героя на выказаную рэпліку (змяненне інтанацыі і тэмпу маўлення, выкарыстанне невербальных сродкаў зносін і інш.).

Дыялог у мастацкіх творах У. Караткевіча адыгрывае важную кампазіцыйную ролю. Устаноўка на аб'ектыўнае адлюстраванне рэчаіснасці прыводзіць пісьменніка да таго, што ён выражае сябе праз дыялогі персанажаў, што ў значнай меры спрыяе аб'ектывацыі паведамлення: зводзіцца да мінімуму суб'ектыўнасць апавядальніка, дамінуе пункт погляду і слова героя. Дыялог у такім выпадку мае высокую ступень інфармацыйнасці: ён змяняе падзеі, разгортвае сюжэт, раскрывае ўзаемаадносінны персанажаў, вызначаючы лінію іх паводзін. Праверка характараў герояў ажыццяўляецца таксама праз дыялог, таму ў якасці асноўнай рысы стылістычнай індывідуальнасці У. Караткевіча варта адзначыць характаралагічную функцыю яго праявітых твораў. Поліфункцыянальнасць караткевічаўскіх дыялогаў вызначае іх тэкстаўтваральную функцыю: з іх дапамогай аўтар стварае інфармацыйна завершаны тэкст.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. **Щерба, Л. В.** Современный русский литературный язык [Текст] / Л. В. Щерба // Избр. работы по русскому языку. – М. : Просвещение, 1957. – С. 113–129.
2. **Винокур, Т. Г.** Диалог [Текст] / Т. Г. Винокур // Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю.Н. Караулов. – М. : Большая Российская энциклопедия : Дрофа, 1998. – С. 119–120.
3. **Шведова, Н. Ю.** Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 2003. – 377 с. (стереотипное издание)
4. **Хисамова, Г. Г.** Диалог как компонент художественного текста (на материале художественной прозы В. М. Шукшина) : автореф. дис. ... докт. филолог. наук : 10.02.01 / Г. Г. Хисамова. – Уфа, 2009. – 45 с.
5. **Лаптева, О. А.** Русский разговорный синтаксис / О. А. Лаптева. – М. : Изд-во "Наука", 1976. – 398 с.
6. **Реферовская, Е. А.** Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Е. А. Реферовская. – Ленинград : Наука, 1989. – 167 с.

Паступіў у рэдакцыю 12.09.2014 г.

Каатакты: (+375 29) 742 02 43 (Шерстнева Ольга Николаевна)

Summary

The article highlights the stylistic role of dialogic units and their structural elements in the literary works of U. Karatkevich. In the composition of his works dialogue plays a significant role, since it is an organic way to express the author's thoughts and outlook. The linguistic design of U. Karatkevich's dialogue is determined by the formation of his individual author's style. Amalgamation of the structural elements of the dialogic unity is characterized by the peculiarities of artistic text formation and is individual for each author. The individuality of U. Karatkevich is displayed both in the organization of individual dialogic unities and in the ways of their synthesizing, which is directly related to the implicit semantics of a literary text.